

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴՄԱՆ
ԽՈՐՀՐԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ (XVII-XIX դդ.)

Գևորգ Այվազյան

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

Բանալի բառեր՝ *հայ, Նիդերլանդներ, ազատագրություն, խորհրդանկար, Արևմուտք, Մխիթարյան միաբանություն, գաղափարախոսություն, Փարիզ, ինքնապահպանում:*

Արևմուտքի և Արևելքի արանքում հայկական և քոչվորական քաղաքակրթությունների բախման հետևանքով իր պետականությունը կորցրած հայ ժողովրդի լավագույն ներկայացուցիչները սերունդների հետ հաղթանակների նախապատրաստման մասին խոսել են խորհրդանիշների միջազգային լեզվով:

Հոդվածում, վեր հանելով XVII-XIX դարերի քաղաքական պատկերագրության վառ կողմերը, ցույց է տրվում, որ պատմական հիշողության արթնացման համատեքստում օգտագործվել են V դարի պատմիչ Մովսես Խորենացու կերպարը և գիտական ավանդը:

Ամստերդամում և Մբ Ղազարի հայկական տպարանում հրատարակված գրքերի խորհրդանկարների մեկնաբանմամբ ուրվագծվել են Հայաստանի ազատագրության հարցում ազգի հասարակական և հոգևոր-մշակութային կյանքի կազմակերպիչների նպատակադրումները և փիլիսոփայական ընկալումները: Հետազոտությունն առանձնահատուկ կերպով պարզում է Մխիթարյան միաբանների ծավալած ուղղափառ և ազգապահպան քաղաքական հստակ ծրագիր հետապնդող գործունեությունը:

Նախաբան. Հայաստանի միջնադարյան և նոր ժամանակների պատմության բախտորոշ դրվագներում պետական այրերի և պետականության գաղափարակիրների գործողություններում հաճախ բացակայել են հետևողականությունը և շարունակականությունը: Բացառություն է կազմել օտար նվաճողներից երկրի ազատագրության հարցը, որը համախմբել է ազգի ջանքերը: XVII-XIX դդ. այն մասամբ ներկայացվել է եռամեծ վարդապետ Մովսես Խորենացու երկերի նկարագրամամբ: Հայաստանի նկատմամբ Թուրքիայի և Ադրբեջանի անհաշտ վարքագիծն այսօր էլ պահանջում է միասնականություն, հայահավաք-հողահավաքի գաղափարախոսության բովանդակային թարմացում՝ անցյալի փորձի հաշվառմամբ:

Հայոց ազատագրական պայքարի հարուստ պատմագրությունից և խորենացիագիտությունից մեզ հետաքրքրել են ինքնութենական բաղադրիչը լուսաբանող աշխատությունները: Դրանց հեղինակները՝ Ա. Հովհաննիսյան,¹ Ս. Ջաքարյան,² Հ. Մանուչարյան և Մ. Դավթյան,³ Պ. Հովհաննիսյան⁴ և այլք, մեծ գործ են կատարել ազգային ինքնության հարացույցերի, խորհրդանիշների պարզաբանման ուղղությամբ: Պատմափիլիսոփայական բնույթի այդ ուսումնասիրություններից, կարծում ենք, դուրս է մնացել Հայի խոսքն ու գործը միավորող քաղաքական ծրագիրը: Ընդամին՝ նպատակ ունենք ցույց տալ, որ Ամստերդամ-Վենետիկ-Փարիզում հայ աշխատասիրող հրատարակիչները մտածել էին ազգային բարդ խնդիրների արծարծման առանձնահատուկ եղանակ: Նրանց հանձնարարությամբ օտար պատկերահանները խորհրդանիշ նկարներով ձևավորել են հայ գործիչների պատմական-գրական և խրատական ստեղծագործությունները: Այդ գարդարանքները կազմել են Հայաստանի ազատագրության ծրագրի փաթեթի անբաժանելի մասերը և դարերի հոլովույթում կատարելագործվել:

Բազրատունյաց կենտրոնական թագավորության և Կիլիկիայի հայկական պետության անկումից հետո սերունդները շատ բան էին մոռացել՝ որպես ծանրագույն գրկանքների և գրագիտության պակասի արգասիք: Մտավոր ավագանին նրանց սթափեցնելու, ազգային ձգտումները կենդանացնելու համար գործադրել է իրեն հասանելի բոլոր միջոցները:

1639թ. Կասր ի Շիրինի թուրք-պարսկական հաշտության պայմանագիրը հերթական անգամ գորացրել է «ուժեղների» օգնությամբ գավթիչներից ազատագրվելու հայերի սպասումը, որի հիմքը կազմել են IV-V դարերից քաղաքական նպատակներով ձգձգվող «հայ ազատագրական լեգենդը»⁵ և քրիստոնյա Արևմուտքի՝ Հայաստանին օգ-

¹ **Հովհաննիսյան Ա.Ջ.**, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության: Գիրք առաջին և երկրորդ, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1957- 1959:

² **Ջաքարյան Ս. Ա.**, Հայոց ինքնության հիմնահարցեր, Երևան, ԵՀ հրատ., 2020:

³ **Դավթյան Մ. Խ., Մանուչարյան Հ. Գ.**, Մովսես Բաղրամյան. Հայ քաղաքական հրապարակախոսության սկզբնավորումը, Երևան, ԵՀ հրատ., 2015:

⁴ **Հովհաննիսյան Պ. Հ.**, Հայ ազատագրական շարժումները (XV դարի կես – XVIII դարի վերջ) Երևան, ԵՀ հրատ., 2010:

⁵ Դավանական շղարշով պատված ազատագրական գաղափարախոսություն:

նելու պատասխանատվությունը հավաստող փաստաթուղթը՝ «Դաշանց թուղթը»:⁶ Նույն դարավերջին Մեֆյան Պարսկաստանի և Օսմանյան Թուրքիայի միջև բաժանված լինելու անջուր իրականությունից այդ հույսի աղբյուրը ցամաքել է (չնայած ժամանակ առ ժամանակ պետք է վարարեր): Անշուշտ, իրականության թելադրանքով էր, որ ուշ միջնադարում ազատագրական շարժման գործիչները վերադարձել էին վաղմիջնադարյան դեգերումներին՝ խորքում չդադարեցնելով նոր գաղափարների փնտրտուքը: Ազատագրական շարժման մտակառույցը շարունակել է կառչած մնալ ինքնապահպանական բնագղներից՝ հաշվի չառնելով Անիի Բագրատունիների և Կիլիկիայի Ռուբինյանների պետականաստեղծ փորձը. պետական գործերում ՈւՄԻՇԻ օգնությանը չապավինելը:

Եթե XI-XV դդ. Արևմուտքն Արևելքում արմատներ ձգած մահմեդական, մասնավորապես՝ թյուրքական ներկայությանը հակադրել է խաչակրաց արշավանքները, ապա XVI – XVIII դդ. այդ նպատակով ստեղծել է Սրբազան միություններ (լիգա): Հռոմի պապերի այդպիսի նախաձեռնությունները (1538թ., 1571թ., 1684թ., 1717թ.) միտված էին Կասպյան և Միջերկրածովյան ավազաններում և դեպի արևմուտք Օսմանյան կայսրության առաջխաղացման կասեցմանը: Եվրոպայի կաթոլիկ պետությունների և Ռուսաստանի միավորումն ընդդեմ Օսմանյան ծավալապաշտության համընկել է հայության ազատագրական ձգտումներին: Լինելով զարկված, սահմանափակ հնարավորություններով քաղաքական անձավում՝ Հայաստանը շահագրգռված էր թյուրքական աշխարհի ջախջախմամբ: Ուստի, գաղտնի ժողովներ են հրավիրվել, որոնք պատվիրակություններ են ձևավորել և ուղարկել նշված երկրների արքունիքներ: Ասպարեզ են բերվել Հայաստան-Եվրոպա բարեկամական ձևաչափը փաստող ավանդություններ և վավերագրեր:

Հայրենիքից դուրս խարիսխներ էին գցվել Ֆրանսիայում՝ Փարիզում, և Իտալիայում՝ Վենետիկում, որոնց հետ, հատկապես Կիլիկիայի ինքնակալ Լևոն II Մեծագործի (1187-1219թթ.) թագավորության շրջանից, ավանդաբար ձևավորվել էին լավ հարաբերություններ: Փարիզում էր ամփոփված հայության հավաքական երազի խորհրդանիշ, հայոց վերջին արքա Լևոն VI Լուսինյանի մարմինը (նկ.1⁷):

1660-ականների կեսերից Ֆրանսիայի և Նավարրայի միապետ Լյուդովիկոս XIV Բուրբոնի Վերսալյան պալատում հայ-ֆրանսիական բանակցություններին⁸ զուգահեռ՝ 1683թ. Վենետիկում լույս է տեսել «Դաշանց թուղթը»: Գործողությունների այդպիսի համակցությունը կրկնվել է 1690, 1695, 1700 թվական-

⁶ Մտացածին փաստաթուղթ, որն իբր կնքվել է IV դարում Հռոմի Կոստանդինոս Մեծ կայսեր և Հայոց Տրդատ III թագավորի միջև: 1862թ.՝ Ձեյթունի ապստամբության օրերին, վերլուծվել և հերքվել է Կարապետ վարդապետ Շահնազարյանցի կողմից:

⁷ **Ալիշան Ղ.**, Յուշիկք հայրենեաց Հայոց, հատոր Բ, Վենետիկ, 1870:

⁸ **Մամիկոնեանց Գր.**, Ձերդ Սրբութիւն Հրատարակիչ Արարատ օրագրի // «Արարատ», Տիփսիս, Ա. տարի, համար 7, 1850 հոկտեմբերի 21, էջ 98-101:

ներին և այդուհետ բոլոր այն դեպքերում, երբ անհաղթահարելի հակասություններ են առաջացել Օսմանյան կայսրության, կաթոլիկ Արևմուտքի և Ռուսաստանի տարածաքաղաքական շահերում: Հայաստանի ներկայացուցիչները այդտեղ փնտրել են ազգային ազատագրության հաջողության բանալին:

Քայլերի նշված հերթականությունը, երբ Արևմուտքին շահագրգռել ենք մեր ամենաթանկ դիվանագիտական կապիտալով՝ դավանափոխության ապագայով, պահպանվել է մինչև XIX դարի կեսերը: Արևմտյան Հայաստանում հարստահարությունների նկատմամբ անտարբերությունը և 1878թ. Բեռլինի միջազգային խորհրդածողովը հուժկու հարվածներ են հասցրել հայ քաղաքական մտքի այդ ուղղվածությանը:

Առևտրաարհեստավորական և հոգևոր խավերի մեծամեծերը հեռատեսորեն զգացել էին նաև, թե ինչ օգուտներ կարող են ստանալ նշված ժամանակահատվածի հզոր պետություններ Ֆրանսիայի և իր «մշակութային ոսկեդարն»⁹ ապրող Նիդերլանդների ներհակություններից: Պատահական չէր, որ նրանք Ամենայն հայոց կաթողիկոսների հանձնարարությամբ համաժամանակյա մշակութային-քաղաքական գործունեություն են ծավալել դրանց մայրաքաղաքներում՝ Փարիզում և Ամստերդամում: Վերջիններիս ջանքերով նիդերլանդացի բանաստեղծ Յան Լոյկենը (1649-1712թթ.) և գիտնական Վիլհելմ Գուրիեն մաշտոցյան այբուբենը ներառել են 1690թ. իրենց ստեղծած հին ժողովուրդների այբուբենների փորագրանկարների շարքում:¹⁰

Նրանք առաջ են մղել պատմահայր Մովսես Խորենացու անձը և գործերը՝ ընդգծելով մշակութային ինքնապահպանության խոռոչում չսպանված ազգի վերածնության հույսը: 1695թ. տպագրիչ Թովմաս Նուրիջանյանն Ամստերդամում առաջին անգամ լույս է բնծայել Հռոմեական կայսրության և Պարսկաստանի միջև Հայաստանի բաժանմանը, հայոց պետության անկմանը ժամանակով շատ մոտ պատմիչի «Հայոց պատմություն»-ը:¹¹ Գրքի միակ խորհրդանկարը (նկ.2), կարելի է ասել, բացել է այդ օրերից մինչև 1918թ. հայ ազատագրական պայքարի գաղափարախոսության կճուճը: Դրա ինքնատիպ մեկնաբանություններով ընդ-

հույս հանդես են եկել հայ գրականության մեջ խորհրդապաշտության հեթանոսական ուղղության և նորվիպապաշտության ներկայացուցիչներ Դ.Վարուժանը, Միամանթոն, Վ.Թեբեյանը, Վ.Տերյանը, Լ.Շանթը և այլք:

⁹ Шатохина-Мордвинцева Г. А. История Нидерландов. Москва. Дрофа. -2007. С.190-206.

¹⁰ Luyken Jan (1649-1712), Amsterdam, 1690 վերջին այցելությունը 30.04. 2021թ.

¹¹ Ազգաբանութիւն տոհմին Յաբեթեան: Յօրինեցեալ ի Մովսիսէ Խորենացոյ, յեռամեծ Վարդապետէ, և Յոզներախտ Քերթողաօրէ. Ի ինդրոյ Պայազատ ասպետի Սահակայ Բագրատունոյ: Ի լոյս ածեալ Տպիք, և Ծախիք Թօմայ Վանան դեցոյ, Վեհափայլի Եպիսկոպոսի և բազմաջան վարդապետի, ՅԱմստէլօդամի, 1695:

Պատկերագիրը հայ հեթանոս աստվածուհիների, Տիրոջ և Տիրամոր խորհրդանշական կերպարներով նախաքրիստոնեական գերբնական Ոգու և Քրիստոնեական Ոգու շաղախ է: Գրքի գրաֆիկական ձևավորումն ընթերցողի գիտակցությանն ընծյուղել է հավերժության, պետականակիր ժողովրդի ժառանգ լինելու և տոհմ-ընտանիք-ազգի գաղափարները: Բագրատունյաց թևատարած արծվի հովանավորությամբ նկատելի են նախարարական սաղավարտ, զինանշան, զենքեր և թագ: Վերևում աստվածային գահն է, որի վրա ի լուր մարդկության ծածանվել է Կիլիկիայի հայկական պետության դրոշմը: Իմիջիայլոց, Թովմաս և Ղուկաս Վանանդեցիներն¹² իրենց հրատարակած գրքերում գետեղած գեղեցիկ և իմաստալից մի նկարով պատմել են նաև Բագրատունիների թագավորության մայրաքաղաք Անիի մասին (նկ.4¹³): Վենետիկի Մխիթարյանները դրա ընդօրինակությամբ նույնիսկ խրախուսել են Մեծ Բրիտանիա-Հայաստան ճանապարհին հավիղ ազատագրական պայքարի գործիչ Հովսեփ Էմինին՝ 1752թ. տպագրելով «Հայոց պատմություն»-ում և «Աշխարհացոյց»-ում:¹⁴ Ազգի մասին ճշմարտությունն այլաբանորեն պատմող նկարի թեման միաբանները հետագայում զարգացրել են ինչպես քերթողահոր, այնպես էլ հայագիտական այլ գրքերի գրաֆիկ դիզայնում:

Օրինակ, դրվագվելով «Բառգիրք Հայկազեան լեզուի» հատորների¹⁵ անվանաթերթերին՝ խորհրդանկարը (նկ.2) 50 տարում զգալի փոփոխություններ էր կրել (նկ.3): Բարձունքում պահպանվել էր Աստծո գահը, իսկ Հ. Մծբնեցին, Մ. Խորենացին, Եղիշեն և Ն. Լամբրոնացին՝ Նրա հարկի տակ ընթերցողների համար հնչեցրել են արթնության զանգը: Նրանք ժողովրդին շնջացել են պեղել սեփական պատմությունը և Վարդանանց ապստամբության ոգով պայքարի դուրս գալ:

¹² Թովմաս, Ղուկաս, Մատթեոս և Միքայել Վանանդեցիների մասին մանրամասն տե՛ս **Իշխանյան Ռ. Ա.**, Հայ գիրքը. 1512-1920, Երևան, ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ., 1981, էջ 69-71:

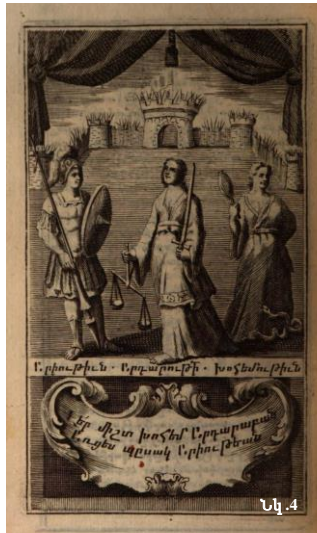
¹³ Գանձ չափոյ՝ կշռոյ՝ թոյ՝ եւ դրամից բոլոր աշխարհի: Ժողովեալ և ի մի վայր հաւաքեալ աշխատութեամբ Ղուկասու Ապաշնորի Ջահընկալի Վանանդեցու, յԱմստէրդամ, 1699: Յոգնադիմի Աստուածաբանական, Բարոյական և Քաղաքական իրողութեանց սահմանք: Երկասիրութեամբ մեղուաջան արանց ի մի վայր ըստ կարգի Այբուբենիցն, հաւաքեցեալք: Ի լոյս ածեալ Տպիք, և Արդեամբք Առաքելաշաւիղ Թօմայ Եռամեծ Վարդապետի Վանանդեցու, ՅԱմստէրդամ, 1704: Հանգամանալից տե՛ս **Հովհաննիսյան Ս. Խ.**, Վանանդեցիների գործունեությունն իբրև քաղաքակրթական ինքնագրության փորձ /<http://www.arteria.am/hy/1334610692/>.

¹⁴ Ազգաբանութիւն տոհմին Յարթեան: Յօրինեալ ի Մովսիսէ Խորենացոյ Յեռամեծ Վարդապետէ, և Յոգներախտ Քերթողահօրէ. Ի ինդրոյ Պայազատասպետի Մահակայ Բագրատունոյ: Տպագրեցեալ երկասիրութիւն Մարգսի վարդապետի և Արքեպիսկոպոսի Կոստանդնուպօլսեցոյ, ի Վենետիկ, 1752: Հետեւի համառօտ պատմութիւն աշխարհագրութեան: Արարեալ ի Նոյնոյ Հեղինակէ Մովսիսէ Խորենացոյ, Քաջիմաստ և Յոգնահանձար Վարդապետէ, ի Վենետիկ, ի տպարանի Անտոնի պօռթօլի, 1752:

¹⁵ Բառգիրք Հայկազեան լեզուի, հատոր առաջին: Արարեալ բազմատքուն, և աչալուրջ ճգանօք՝ յաշակերտաց ամենապատիւ տն Մխիթարայ մեծի աբբային, և րաբունապետին սեբաստացոյ: Ի Վենետիկ, ի տպարանի անտոնի պօռթօլի, 1749: Նույնը, հատոր երկրորդ, ի Վենետիկ, 1769:

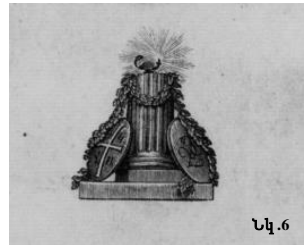
Նկ. 3

Նկ. 4

Նկ. 5

Նկ. 6

Մ. Խորենացու «Գիրք պիտոյից» և «Հայոց պատմություն» մատյանների, հայր Ղևոնդ Ալիշանի «Յուշիկք հայրենեաց Հայոց»-ի Մբ Ղազարի տպագրություններում¹⁶ տվյալ գաղափարանկարից մնացել են թագազարդ շրջանակը (նկ.5)¹⁷ և անկախության հուսավատ պատվանդանը (նկ.6), որոնք ինքնագոհության կոչ են հղել:

1770-1820-ական թթ. Միաբանության վանականները հայրենաճանաչության այդ և այլ դասագրքերի տպագիր օրինակներ ներառել են նոր տարերը՝ ուրվագծելով ազատագրական մտքի քաղաքական հանգրվանները: Ուշագրավ է հատկապես «Հայոց պատմության» 1827թ. հրատարակության պատկերագրությունը.¹⁸ Բելի (թշնամու) դիակը ընտանիքին (ազգին) մատնացույց անող Հայկ նահապետից մինչև գիշատիչ թռչուններով և գազաններով շրջապատված Մանուկ Հիսուս (Մանուկ Հայաստան), արքայազուններից մինչև հայոց պետական գահի անկման մասին խորհրդածություններ: Ռուս-թուրք-պարսկական պատերազմաշրջանի հայկական հայտնություն հանդիսացող այդ վիմատիպ միջը ներկայացված է հմուտ ձեռագրով: Փարիզի հայ մտքի կենտրոնի պատվերով՝ «Հայոց պատմության» ֆրանսերեն տարբերակում¹⁹ ցայտունորեն ընդգծվել է Ռուսաստանի դերը Հայաստանի ապագայում:

¹⁶ Սրբոյ քերթողահօր մերոյ Մովսէսի Խորենացոյ նախակրթութիւն հռետորական ասացեալ Գիրք պիտոյից: Աշխատասիրութեամբ Տն Հ. Յովհաննէս Վղպի Զօհրապեան Կոստանդնուպօլսեցոյ ի միաբանութենէ ամենապատիւ Տն Մխիթարայ մեծի Աբբայի, ի Վենետիկ, 1796: Սրբոյ հօրն մերոյ Մովսէսի Խորենացոյ մատենագրութիւնք, ի Վենետիկ, 1843: Սրբոյ հօրն մերոյ Մովսէսի Խորենացոյ մատենագրութիւնք: Երկրորդ տպագրութիւն, ի Վենետիկ, 1865: **Ալիշան Ղ.**, Յուշիկք հայրենեաց Հայոց, հատոր Ա, Վենետիկ, 1869:

¹⁷ Սա դարձել է նաև Մխիթարյան միաբանության տպարանի խորհրդանիշ կնիքը:

¹⁸ Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, ի Վենետիկ, 1827:

¹⁹ Moise de Khorène auteur du Ve siècle Histoire d'Arménie. **Par P.E.Le Vaillant de Florival.** Tome premier. Paris, 1841.

Եզրահանգում. Այսպիսով, միջնադարի մայրամուտին, երբ հայի համար անհնարինության չափ բարդ էր Հայրենիքում ազատ ստեղծագործելը, գրքերի նկարագրողումները Ուրիշների՝ օձի կերպարանքով ներկայացող, աղվեսաբարո *խորագիտությունը ճգնելու և հայորդիների մտքերը լուսավորելու լավագույն* հնարքներից էին: Պատմահոր կառուցիկ և հայոց ընդհանրական պատմությունն ամբարող «Հայոց պատմության» և «Աշխարհացոյց»-ի, նրա գրչին վերագրվող «Գիրք պիտոյից»-ի հրատարակությունների պատկերագրողումները ընթերցողին հստակ փոխանցել են պետականության վերակերտման, կորցրածին վերատիրելու գաղափարները: Պատմություն-աշխարհագրություն, գաղափարանկար-քարտեզ և Մայր Հայաստանում անկախության դրոշի պարզում. դրանք էին «Խորենացի»-ով մատուցվող փիլիսոփայության քաղաքական իմաստները:

ЗАМЫСЕЛ ИЛЛЮСТРАЦИЙ ИЗДАНИЙ СОЧИНЕНИЙ МОВСЕСА ХОРЕНАЦИ (XVII-XIX вв.)

Айвазян Г. С.

Ключевые слова: *армянин, Нидерланды, освобождение, рисунок из символов, Запад, Конгрегация Мхитаристов, идеология, Париж, самосохранение.*

Османская империя, которая хорошо разместилась на территориях древних государств Малой Азии, представляла серьезную угрозу для Запада. В XVI-XVIII вв. для более активного противодействия расширению тюркского мира вглубь Европы по инициативе Ватиканского Двора создавались Священные лиги. В этом деле участвовали Россия, Франция и т.д.

Армения была разделена между Персией и Турцией, поэтому деятели армянской культуры и национальной борьбы не могли не сделать ставку на ослабление и расшатывание империи зла. Они, параллельно с дипломатической работой в столицах вышеназванных держав, использовали гравюры изданий «История Армении» и «Ашхарацуйц» родоначальника армянской историографии Мовсеса Хоренаци, как средства освежения памяти и разума молодежи. Особенно, выделялась деятельность типографии Мхитаристов в Венеции.

THE SYMBOLIC MEANING OF ILLUSTRATIONS FOR EDITIONS OF THE WORKS OF MOVSES KHORENATSI (XVII-XIX centuries)

Ayvazyan G. S.

Key words: *Armenian, Netherlands, liberation, picture of symbols, West, Congregation of Mkhitarists, ideology, Paris, self-preservation.*

The Ottoman Empire, which fit well in the territories of the ancient states of Asia Minor, posed a serious threat to the West. In the XVI-XVIII centuries for more active counteraction to the expansion of the Turkic world deep into Europe, the Holy Leagues were created on the initiative of the Vatican Court. The Rzeczpospolita, Russia, France, etc. were ehgaged in the activities.

Armenia was divided between Persia and Turkey, therefore, the figures of Armenian culture and national struggle could not but bet on the weakening and shattering of the evil empire. In parallel with diplomatic work in the capitals of the aforementioned powers, they used engravings from the “History of Armenia” and “Geography” editions of the founder of Armenian historiography Movses Khorenatsi as a means of refreshing the memory and mind of the young. In this sense it’s worth mentioning the activity of the printing house of the Mkhitarists of Venice.

Գ ր ա կ ա ն ո թ յ ո ն

1. Ալիշան Ղ., Յուշիկը հայրենեաց Հայոց, հատոր Ա, Վենետիկ, 1869, 537 էջ:
2. Նույնի, հատոր Բ, Վենետիկ, 1870, 572 էջ:
3. Բառգիրք Հայկազեան լեզուի, հատոր առաջին: Արարեալ բազմատքուն, և աչալուրջ ճգանօք՝ յաշակերտաց ամենապատիւ տն Մխիթարայ մեծի աբբային, և բաբունապետին սեբաստացոյ: Ի Վենետիկ, ի տպարանի անտոնի պօռթօլի, 1749, 1251 էջ:
4. Նույնի, հատոր երկրորդ, ի Վենետիկ, 1769, 1750 էջ:
5. Դավթյան Մ.Խ., Մանուչարյան Հ.Գ., Մովսես Բաղրամյան. Հայ քաղաքական հրապարակախոսության սկզբնավորումը, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2015, 136 էջ:
6. Զաքարյան Ս.Ա., Հայոց ինքնության հիմնահարցեր, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2020, 326 էջ:
7. Իշխանյան Ռ.Ա., Հայ գիրքը. 1512-1920, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1981, 154 էջ:
8. Հովհաննիսյան Ա.Գ., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության: Գիրք առաջին, Եր., ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1957, 526 էջ:
9. Նույնի, Գիրք երկրորդ, Եր., ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1959, 695 էջ:
10. Հովհաննիսյան Պ.Հ., Հայ ազատագրական շարժումները (XV դարի կես – XVIII դարի վերջ) Եր., ԵՊՀ հրատ., 2010, 116 էջ:
11. Հովհաննիսյան Ս.Խ., Վանանդեցիների գործունեությունն իբրև քաղաքակրթական ինքնագրության փորձ, <http://www.arteria.am/hy/1334610692>.
12. Մամիկոնեանց Գր., Ձերդ Սրբութիւն Հրատարակիչ Արարատ օրագրի// «Արարատ», Տիփլիս, Ա. տարի, համար 7, 1850 հոկտեմբերի 21, էջ 98-101:
13. Ազգաբանութիւն տոհմին Յաբեթեան: Յօրինեցեալ ի Մովսիսէ Խորենացոյ, յեռամեծ Վարդապետէ, և Յոզներախտ Քերթողահօրէ. Ի խնդրոյ Պայազատ ասպետի Սահակայ Բագրատունոյ: Ի լոյս ածեալ Տպիւք, և Ծախիւք Թօմայ Վանանդեցոյ, Վեհափայլի Եպիսկոպոսի, և բազմաջան վարդապետի, ՅԱմատեղօղամի, 1695, 483 էջ:
14. Ազգաբանութիւն տոհմին Յաբեթեան: Յօրինեալ ի Մովսիսէ Խորենացոյ Յեռամեծ Վարդապետէ, և Յոզներախտ Քերթողահօրէ. Ի խնդրոյ Պայազատասպետի Սահակայ Բագրատունոյ: Տպագրեցեալ երկասիրութիւն Սարգսի վարդապետի և Արքեպիսկոպոսի Կոստանդնուպօլսեցոյ, ի Վենետիկ, 1752, XII, 423 էջ:
15. Սրբոյ քերթողահօր մերոյ Մովսեսի Խորենացոյ նախակրթութիւն հռետորական ասացեալ Գիրք պիտոյից: Աշխատասիրութեամբ Տն Հ.Յովհաննէս Վդպի Զօհրապեան կոստանդնուպօլսեցոյ ի միաբանութենէ ամենապատիւ Տն Մխիթարայ մեծի Աբբայի, ի Վենետիկ, 1796, Ժը, 488 էջ:
16. Հետեւի համառօտ պատմութիւն աշխարհագրութեան: Արարեալ ի Նոյնոյ Հեղինակէ Մովսիսէ Խորենացոյ, Քաջիմաստ և Յոզնահանճար Վարդապետէ, ի Վենետիկ, ի տպարանի անտոնի պօռթօլի, 1752, 92 էջ:

17. Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, ի Վենետիկ, 1827, 632 էջ:
18. Սրբոյ հօրն մերոյ Մովսէսի Խորենացույ մատենագրութիւնք, ի Վենետիկ, 1843, 640 էջ:
19. Սրբոյ հօրն մերոյ Մովսէսի Խորենացույ մատենագրութիւնք: Երկրորդ տպագրութիւն, ի Վենետիկ, 1865, 640 էջ:
20. Յոգնադիմի Աստուածաբանական, Բարոյական և Քաղաքական իրողութեանց սահմանք: Երկասիրութեամբ մեղուաջան արանց ի մի վայր ըստ կարգի Այբուբենիցն, հաւաքեցեալք: Ի լոյս ածեալ Տպիւք, և Արդեամբք Առաքելաշաւիղ Թօմայ Եռամեծ Վարդապետի Վանանդեցույ, ՅԱմստէրդամ, 1704, 58 էջ:
21. Գանձ չափոյ՝ կշռոյ՝ թւոյ՝ եւ դրամից բոլոր աշխարհի: Ժողովեալ և ի մի վայր հաւաքեալ աշխատութեամբ Ղուկասու Ապաշնորի Ջահրնկալի Վանանդեցույ, յԱմստէրդամ, 1699, 80 էջ:
22. Шатохина-Мордвинцева Г.А. История Нидерландов. Москва. Дрофа. - 2007. 510 с.
23. Luyken Jan (1649-1712), Amsterdam, 1690.
24. Moise de Khorène auteur du Ve siècle Histoire d'Arménie. Par P.E.Le Vaillant de Florival. Tome premier. Paris, 1841, XII, 389p.

*Ընդունվել է՝ 20. 04. 2021
Գրախոսվել է՝ 21.05. 2021
Հանձնվել է տպ. 21. 06. 2021*

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Գևորգ ԱՅՎԱԶՅԱՆ՝ պատմական գիտությունների թեկնածու,
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի
գիտաշխատող, էլ. հասցե՝ AyG.84@mail.ru